I

Весна. Жваві ластівки метушливо й весело клопочуться коло свого гнізда. В одчинене вікно доносяться в хату з палісадника пахощі від бузового цвіту. В кімнаті, прикрашеній кретоном і вставленій м'якими будуарними меблями з явною претензією на кокетування, не дивлячись на ясне сонячне сяйво, горить перед овальним люстром на столі лампа. На кріслі сидить перед нею молода, струнка панночка, русява, з кирпатеньким носиком і трошки примруженими короткозорими очицями, що виблискували часом задерикуватим вогником. Панянка нагріває на лампі металеві частини ручки до писання і на ній закручує спереду кучері. За спиною у неї стоїть із кофточкою в руках дівчина років тринадцятьох, що, видко, допіру прибула з села. Впалі груди та випнуті від худорлявості лопатки не дозволяють дати їй цих років, її каштанове волосся, що, вигорівши на сонці, змінило яскравість свого кольору, причесане гладенько і заплетене в одну тоненьку кіску з червоним кісником; на блідому, трохи вилицюватому, але з правильними рисами личку тремтить вираз полохливості й переляку.

Коло вікна на канапці напівлежить зовсім уже одягнена до виходу, доволі повна чорнява панна, трохи старша за русяву панянку І, видко по схожості, сестра її. Вона нетерпляче б'є парасолькою по черевиках і нарешті не витримує:

— Та цьому кінця немає! Сиди й чекай! Чому ти не купиш завивалок? Не надокучить хіба морочитись із цими ручками: чадить завжди?.. Фу! Навіть відчинене вікно не допомагає!

— А ти вийди, хто тебе тримає? — огризнулася білявенька.— Ой! Ось тільки через тебе обпекла пучку!.. Купи! Стану я на дурниці викидати гроші...

— Дивно,— усміхнулася недбало чорнява,— з одного боку стільки претензій щодо вбрання і всіляких нісенітничок, а з другого — скупість на шага...

— Справа йде не про нісенітнички, а про витонченість та порядність, — підкреслила білявенька,— що про них ваша милість і тями не має; адже ж вам байдуже вийти на вулицю і в подраних рукавичках, і в невичищеній кофточці, і з кучмою, що стирчить з пом'ятого капелюша... Адже ж ви з ліношів не подбаєте про себе, так що іноді сором іти поруч...

— І не ходи! — відповіла байдуже чорнява.— Хто тебе прохає? А я не стану на цю порядність витрачати половину життя...

— А звісно, на романи з цигарочкою приємніше витрачати час?

— Атож, значно приємніше: менші принаймні витрати на жовч...

— Подумаєш, яка добротлива! — заперечувала ущипливо русява і роздратованим рухом шпурляла шпильки, прищіпки й папільотки.— Чорти прокляті! Ніяк не тримаються... стирчать... Де це довгі шпильки? Завжди закинуть... Це ти їх, Наталю, береш, щоб напихати в гільзи тютюна.

— Та відчепися,— флегматично відвернулася та,— мені й потреби немає в твоїх шпильках!

— Та де ж вони, каторжні? — тупала ніжкою білявенька, наморщуючи свого кирпатенького носика.— Хто їх із'їв? От і вдягайся! Незабаром сонце зайде... І ботанічного садка замкнуть! Куди ти їх, Оришко, заділа? — повернулася вона раптом войовниче до дівчини.

— Не знаю!..— затремтіла та й почала розгублено дивитися на всі боки, шукаючи; в одній руці вона тримала кофточку, а другою лапала по столі.

— Стій! — вирвала білява з рук переляканої дівчинки кофту.— Ще вбереш у чорнило! Адже ж ти сама' вся не варта того, що коштує ця кофточка!

Дівчинка відійшла й насупила брівки по-дитячому, неначе збиралася заплакати.

— От іще й брошка запропастилася! — роздратовувалася ще більше прибрана панянка.— Як на зло, як шукаєш, так і немає... адже ж тут-о лежала?!

Вона з серцем висувала й засувала в столі шухляди одну за одною.

— Та покинь ти ту брошку! — з досадою сказала сестра.— Вдруге надінеш!..

— А мені, може, сьогодні тільки й треба!

— Ага! — догадалася старша й злегка посміхнулася.

Наталии сміх був заразливий і заставив навіть Орисю посміхнутися, що остаточно роздратувало біляву.

— Це ще що за фамільярність? — накинулась вона на неї.— Чого ти стоїш? Шукай! — тупотіла ногами виведена з рівноваги й порядності панна.

Орися кинулась шукати й ледве не перекинула лампи.

— Обережніше, опудало! Не тут шукай, а в передпокою, в шафі! — кричала, паленіючись усе більше та більше, білява.— І наймають отаких ідіоток, штурпалів... Теж своєрідний дотеп!

— Вона зовсім не дурна дівчина! — сказала, встаючи з канапи, чорнява, коли вийшла Орися.— І старанна, а ти тільки залякаєш її зовсім, не може ж вона зразу звикнути...

— А, не може, то й нехай тягає відра з водою та жне, а не лізе в покоївки!

— Соромно тобі, Катре, бути такою злою та несправедливою до простого народу.

— Лизатися з ними не стану й хизуватися цим, як ви всі хизуєтесь, не буду! — кричала Катря, розчервонівшись і надіваючи вже перед люстром капелюша.— Переконана, що всі оці хамуги страшенно дурні й лізуть сюди обдирати панів.

— Таж у них голод,— спалахнула Наталя,— безробіття, вони шукають шматка хліба... А з Орисі може вийти, та й вийде ще добра покоївка... тільки не залякуй!

— Покоївка! — презирливо засміялася Катря, натягаючи рукавички.— Ще що-небудь потягне!..

— Це навіть гидко! — відрізала їй сестра стриманим шепотом і вийшла до другого покою.

Остання фраза зачепила готову до виходу виряджену панянку й охолодила трохи її роздратованість.

— А що, відшукала брошку? — звернулася вона до. Орисі, що ввійшла до покою.

— Ні, нема там!.— відповіла Орися боязко.

— Щоб була! — грізно підкреслила білява панянка і спинилася коло дверей.— Гляди! — повернулася вона знов до Орисі і додала суворим, розміреним голосом: — Щоб котлети були мені цілі: є ж що й без того жерти! А їх розігрієш на бензинці і подаси до вечірнього чаю... Чуєш?

— Чую! — відповіла ледве чутно дівчинка і заморгала очима.

— "Чую"! — передражнила її панянка.— І щоб усе в мене було ціле, гляди! — і вона нарешті вийшла, хрьопнувши дверима.

II

Орися залишилася в хаті зовсім сама: старої пані, що взяла її з села, не було вже два дні в місті; куховарка, відбувши обіда, замкнула пекарню, а панянки пішли гуляти.

Орися замкнула за ними двері, пройшла вітальнею та їдальнею до свого передпокою й сіла на дзиґлику біля вікна. Воно виходило до сусіднього двору; з другого поверху здавалося, що він лежить коло її ніг; а за цим двором виходили кутками ще інші двори, нагромаджувалися зелені покрівлі домів, роблячись дедалі все кучнішими й дрібнішими; а за ними далеко-далеко на околиці видко було смужку поля, за нею синів уже стьожкою в тумані й ховався за обрієм золотистого неба ліс.

Дівчина потопила очі в далекі сизі торочки, і її обхопило жагуче бажання вилетіти з цієї кам'яної клітки.

"Ой, коли б мені крила, як он в тієї малої пташки,— думалося їй,— полинула б я далеко до моєї матінки, до моєї єдиної радості на всьому божому світі!.. Що-то вона поробляє? Як перебивається в своєму горі? Ой і зажурилася ж я за тобою, звелася серцем, та далеко тільки звідсіля

моя рідна сторононька! Хоч би за той ліс: там ідуть луки й поле, а за ними, мабуть, села. Жито тепер по коліна буде, викинуло давно стрілку, а то й колос уже виставив із зеленої пазухи ясні вусики. І робити там веселіше: тепер пішла полонка городів, баштанів, а може, й на буряки єднають. Весело полоти, як збереться багато дівчат: довгі ряди їх рябіють, як той мак, співають вони пісень та сапками вимахують... не душно ще, вільний вітерок повіває, жайворонки підкосяться стрілочкою догори й заливаються радісно, а понад нивами та сінокосами кібчики високо на однім місці тремтять... Ох! А тут?"

Розмова й сміх, що почулися з сусіднього двору, перервали нитку її думок. Вона перевела очі донизу й побачила, що на дворі гралися панські діти; у грі брали участь дві покоївки та два хлопці, мабуть, фурманів син та кухар. Гра йшла весело: діти захоплювалися тим, що дорослі їх забавляли, а дорослі раділи не з паненятами, а між собою погратися: м'ячі раз у раз влучали в якусь дівчину, а та намагалася помститися напасникові, ганяючись за ним із м'ячем; діти допомагали ловити втікача. Весела метушня розгоралася, і вибухи невтримного реготу змішувались із верескливими криками. В міру наближення вечора до тих, що грались, приєднувалися ті, що визволялися від праці — швець із ремінцем на лобі, молоденька, треба гадати, куховарка і просто захожий позіхайло... Невтримна веселість обхопила всіх і зчинила цілу бучу...

"Еге, ось і тут радіють,— подумала Орися,— теж, хоть і не так вільно, як у нас: тут і розігнатися нігде, а все ж весело!.. Отак тільки піти до них погратьсяся, та я тут і не пішла б: засміють, гляди, проженуть, бо я по-їхньому, по-городському, й розмовляти не вмію, всі мене хохлушкою лають... Хоть би постояти там, послухати їхні балачки... Тужно мені тут, тоскно, неначе в острозі сиджу. Старша панна ще добра, заступається, та й сама пані не била і разу, а от білява, так на неї нічим не догодиш, усе вона кричить, лютує; очима б із'їла, та так словом дійме, як ножем гострим... А чи я ж не дбала, не намагалася? Нічого тільки не виходить: погляне вона, а в мене вже душа в п'ятах, нічого не розміркую, що робити, й виходить капость!.. Нещаслива вже я, видко, така

безталанна... чи справді, як панна каже, ні до чого не здатна?!. Та невже ж і матері я не можу стати в пригоді?.. Господи! Краще тоді й не жити!"

У сусідньому дворі зразу стихли всі вигуки й забавки, мабуть, пани повернулися... та й темно стало; здалека по вулицях засвітилися ліхтарі. Посвітлішало. Орися зачинила в передпокої вікно. Вуличний гомін мало доходив до цієї частини квартири, а при зачинених вікнах по всіх хатах залягла похмура тиша, що серед неї виразно й глухо розносилося тільки цокання маятника. Орисі зробилося моторошно самій поночі сидіти, але лампочки вона не зважалася засвітити, боячися суворої й бережливої панночки, а через те тільки забилася в куток і заплющила очі.

Сидить Орися, тремтить із незвички, а думки далеко летять у її рідний край і малюють їй картини дитинства, що вже промайнуло; тільки не веселі й не радісні ці картини...

Їй ввижається похмура хата, темна, низька, з крихітними, підсліпуватими вікнами. В хаті ліворуч сидить її бліда, худорлявенька мати. Орися припала до неї навколішки, а мати жалує і обливає її голівоньку дрібними сльозами... Вона почуває, як на її голу шийку крапають теплі крапки... Плаче її мати та все прислухається до заліпленого папером вікна, все чекає вона свого чоловіка... Каганець тріщить; страшні тіні миготять, вітер виє в комині. А вони сидять і дрижать.

— Ой моя ж дитиночко,— голосила мати,— нещасливі ми з тобою: унадився батько твій до шинків, не мине його лихая година... погубить його горілка!

А батько аж на ранок увійде й хилитається — такий слабий та смиренний, і не кричить, і не лається, як інші, а тільки до матері підійде і так жалібно прохає, щоб простила, руки, було, в неї цілує.

— Нема, жінко,— неначе стогне він хрипким голосом,— правди на світі... пограбували мене, відняли землю, й суда не знайшов... Із заможного, бач, на віщо перевівся?.. Як же мені знову копійку збивати? Сили дастьбі,— от з горя й п'ю... І шкода мені вас, а п'ю...

Мати починає прохати його... тато плаче й схлипує, а в неї, маленької, серце перевертається, так шкода його! Пригорнеться, було, до нього, почне обіймати, голубити...

От на деякий час у хаті й запанує спокій. Та робота якось-то в батька не ладилася, і не щастило йому ні в чому.

Спочатку, як Орися була ще зовсім маленька, всього було досить: і пироги пеклися, і курка святками на обід з'являлася, і вареники, й молочна каша; а хата була світла й чепурна, і мама часто сміялася і пісні виспівувала хороші.

А потім все далі та гірше: менше чулося сміху, і пісні пішли сумні, а тоді й зовсім стихли. їжа дедалі все вбогішою ставала і перевелася нарешті на самий пісний борщ із хлібом. Одежина кудись теж ізникла; і хата зробилася холодною, вогкою пусткою; почалися сльози, а за ними пішли охкання та прокльони...

Раз вона з мамою взимку,— неначе вчора це було,— лежала на тапчанці в нетопленій хаті, вкрившись рядном. Ніч була ясна та морозяна; на темному небі виблискували променисті зорі, а блідий місяць заглядав у віконця, занесені снігом, виблискував по них сріблястими голками й малював на долівці довгасті плями, сповнюючи холодним півсвітлом проморожену хату. Пізно рипнули двері; боязко ввійшов батько і, розкахикавшись, поліз на холодну піч. Він в останній час кашляв глухо й важко... Мати зітхнула глибоко й загорнулася тугіше рядном. Орися, притулившись до неї, почала засипати.

Раптом із грюкотом відчинилися двері й до хати ввалилися двоє людей.

— А де ця п'яниця, злодюга? Кажіть, поганки! — крикнув один грізно.

Мати й Орися схопилися з постелі і, розгубившись, не рухалися з місця.

— Почекай, братику, я зараз дістану вогню і обшукаємо хату! — відізвався другий.

Спалахнув сірник, і зайди враз побачили батька: він сидів на печі, широко розплющивши очі.

— А, ось він де!

Дядько в кожусі, що ввійшов у хату, схопив його за рукава. Це був сусідній шинкар. Він здоровим стусаном скинув батька з печі.

— Віддай зараз украдене, а то я з тебе дух витрясу!

— Я нічого не крав, побий мене біг! — тремтів батько і кахикав у кулака.

— Нічого не крав? Ах ти ж поганець!

І він хвацько ляснув батька по щоці.

Нещасний не встояв на ногах, звалився й ударився ще головою об лаву.

— За віщо ви мене б'єте? — простогнав він, втираючи полою кров, що потекла з носа.

Орися заверещала і обняла руками батька, охороняючи його від нового нападу.

— Не бийте, не бийте! — кричала вона, як божевільна.— В тата кров іде!

А мати навколішках прохала помилувати, присягалася, що ніколи він не крав нічого... що це наклеп.

— Не слухай бабів,— кричав шинкар,— а волочи його... протокола!

Чотири здорові руки відштовхнули жінок од батька, що стояв, і повели його з хати кудись далеко.

А коли, опам'ятавшися від жаху, вибігли на вулицю мати з дочкою, то "розбійників", як думала Орися, вже не було, а вдосвіта вони знайшли свого батька в рівчаку: він ледве дихав, на пазусі було декілька темних крів'яних плям, а сніг у головах яскраво червонів.

— Били! — промовив батько і впав у непритомність. За допомогою дядька, що проїздив повз них, одвезли вони батька до хати... Відходили трохи, та недовго він мучився; кахикав усе... та кров'ю харкав, поки не вмер... Панотець допомагав їм, розпочав був і слідство, та лікарі признали сухоти, й нічого не вийшло... А тільки незабаром продано було їхню хату і все... Паніматка взяла її матір до себе через те, що під голодний рік нікуди було й найнятись, а її, Орисю, влаштувала в місто до знайомих панів.

Щось неначе зашаруділо поза дверима. Дівчинка здригнула й схопилася... Нічого: мертва тиша... тільки в ухах її неначе згучить

жахливе слово "протокола!". Орися стрепенулася й повела рукою по очах: вони були мокрі, як і все її худорлявеньке личко...

III

Ні, це не здається, а хтось і справді шарудить коло дверей, неначе шукає клямки, хочучи нишком увійти. Орися скочила й почала прислухатися; що б це могло бути? Куховарка Мелашка? Так вона б кулаком постукала, гукнула б неодмінно, а це, мабуть, хтось чужий і недобрий... злодій; а може, й розбійник. Орися заклякла від жаху, згадавши, що вона в квартирі сама та що допомоги не дасть ніхто... Що робити? А може, вона забула замкнути на запора двері? Ось зараз чіпне, ввійде й заріже її... гострим ножем по горлі... ой!.. страшно!!

Дівчина кинулася до дверей і повернула ключем. Замок клацнув і виявив її присутність.

У двері хтось ізлегка постукав. Орися не відгукнулась. Ще постукало, трохи дужче,— мовчання. Нарешті почулося тихе запитання:

— Чи тут пані Березовська?

Голос був очевидячки жіночий, а згук його заставив Орисю затрепетати.

— Хто там? — спитала вона боязко.

— Свиридиха з Тереників.

— Мамо! — скрикнула, неначе збожеволівши від радості, Орися, намагаючись тремтячими руками швидше відчинити двері.

Вона кинулася на шию до своєї матері й гірко заплакала. Вся туга й біль од образ і сирітства, що накипіли за останній час у її серці, вилилися тепер в бурхливім і невтримнім риданні. Орися цілувала материне заплакане обличчя, очі, руки, обіймала її судорожно, нервово і все ридала і ридала... В цілковитій тиші й темряві якось дивно відбивалися ці хлипання, змішані зі згуками жагучих поцілунків. Нарешті мати притиснула її до своїх грудей і почала гладити по голівці. Ця ласка якось гіпнотично вплинула на дівчинку і трохи стишила її гістеричне роздратування.

— Чого ти, моє безталанне, так плачеш? — спитала пошепки мати.— Чи тебе кривдять тут?

— Ні! — ледве чутно відповіла дівчинка.— Мене ще ні разу не били...

— Так чого ж ти?

— Занудилася, скучила за вами, моя ненько!—пригорталася вона до матері і цілувала її зморщені руки.

— Що ж робити, сирітко моя? — розважала її мати.— Не влаштуюся ніяк, щоб тебе й себе прогодувати... Божа воля! Залишилися ми вбогі, та й найнятися нікуди; всяке й свої руки віддасть за прохарчування. З ласки прийняла мене благодійниця наша паніматка, а двох їй прогодувати важкенько. Може, згодом легше стане, а зараз потерпи.

— Та я й терплю, тільки нудно мені... нудьга!

— То що, звикнеш!.. Бо старцям вибирати ні з чого.

— А як же вам, мамо? — зітхнула важко Орися.

— Нічого, хвала богові, ось тільки я хвора чогось... відпросилася в паніматки, хочу відговітися в Лаврі святій.

— Господи, що ж це у вас, лелечко? — захвилювалася Орися.

— Нічого, так; ослабла, видко, з голоду, ноги й руки тремтять... та в спині кольки. Ти не турбуйся... минеться... Мені й то вже полегшало... ось як на селі хліб уродить...

— А на селі ж що? — трохи відживилася Орися.

— Бідують: у кого була хоч одна вівця, то й ту попродали... З дахів солому здирали, та й тієї не вистачило...

— А Катря, а Пріся — здорові?

— Пріся на цингу хвора лежала, все у роті попухло, зуби рукою витягала... дохтур наїздив, кислу капусту велів їсти... та й ліків дав. Виходилась на весну, тільки шамкає... А Катря в огневиці лежить... У нас на весну огневиця пішла — страх!.. Багацько повмирало: і Ганька Литовка, й Петрусь...

— Петрусь?! — змахнула руками Орися й затулила ними очі.

— Шкода тобі? — спитала з співчуттям мати.

— Шкода!—глухо відповіла дівчина, важко зітхаючи.

— Ох, доля така! — зітхнула й мати.— Хороший був хлопчик... І з тобою часто грався.

Обидві замовкли й безпорадно замислились.

— Хоч би засвітила ти, чи що? — нарешті перервала мовчання мати. — А то я й не бачу тебе, дитинко, яка ти стала?

— А, правда, що ж це я? — заметушилася Орися й швидко засвітила лампочку, приготовану на столі.

— Мамо! Ви ще схудли й пожовтішали! — сказала вона, дивлячись на матір великими очима й ламаючи руки.

Перед нею справді стояла зморщена й згорблена бабуся.

— Нічого, моя ягідко,— захоплено милувалася своєю дочкою мати,— це від голоду: три дні в дорозі й ріски не мала... В роті... взяла з дому малий шматок хліба, на всю дорогу... А простягати руку не вистачило сили...

— Голодні? Три дні не їли? — прожогом кинулася Орися до шаховки, де стояли котлети, й застигла на хвилину в пориві. їй пригадався суворий наказ панночки. "То що, хай і приб'є! — майнуло в неї в голові,— а я матері дам... три дні не їла, бідна! Еге, хоч би як прибила, а мені навіть радісно буде!" — всміхнулася Орися й рішуче відчинила дверчата.

— Ось попоїжте, мамо! — подала вона тарілку з котлетами й шматок булки.

— А чи можна? Адже це панське... щоб тобі ще не дісталося?

— Це не панське, це мені на вечерю від обід залишилося...

— Щось дуже багато,— не повірила стара, пильно поглянувши на Орисю.

— Їй-богу! — забожилася Орися, але не витримала материного погляду, почервоніла й, щоб сховати своє збентеження, кинулася її обіймати.

— Їжте, ріднесенька, не бійтеся... Панночки дозволяють мені брати... вони добрі... ніколи не гніваються, а самі не вечеряють...

— Хіба? — заспокоїлась трохи стара; запах від котлет дратував хоробливого апетита.— Та чи й не гріх ще перед говінням скоромне жерти?

— Бог простить, мамо! — умовляла дочка.— А так, не ївши, ще захворієте...

— Воно-то правда,— спокушалася стара й наважилася-таки покуштувати котлетки.— Ой, яке ж добре, смаковите!—ламала вона м'ясо по крихті й заїдала більше булкою.

— Ще, ще одну з'їжте! — частувала радісно свою матір Орися, підкладаючи їй третю котлету; від четвертої вже стара рішуче відмовилася.

— Ну, доню, спасибі, більше не стану їсти, і то наперлася на тиждень,— встала вона й поцілувала свою донечку в голівку.— Час вже мені, коли б не спізнитись ще; на мене чекають прочанки, ось тут на базарі... Ти й не проводь мене: не можна так кидати покоїв... пани прийдуть, а тебе нема... не добре буде, не по-хазяйському... Ну, щасливо, моя дитино! Господь з тобою!

Вона міцно поцілувала Орисю й вийшла чорним ходом.

— Зайдіть же, мамо, після причастя, бога ради, зайдіть! — прохала Орися, присвічуючи їй лампочкою.

— Зайду, зайду!

Не встигла знизу вигукнути їй мати, як у парадному передпокою задзвонив нетерплячий дзвоник.

IV

Кинулася Орися відчиняти парадні двері, забувши навіть прибрати котлету, що залишилась.

Панянки повернулися в супроводі знайомого їм студента, що вже скінчив навчання. Панич по зовнішності належав до пшютів, а по певних ознаках до цікавих гостей.

— Куди ж ви? — надувши губки, граціозно здивувалася білява на простягнуту до неї паничеву руку.

— Додому, вже пізно! — усміхнувся панич, світячи скляним блиском своїх карих очей.

— Ми так рано не спимо,— загравала білявенька,— може, вам, дитинці, час уже спатоньки?

— Я таки рано лягаю,— сяяв широкою усмішкою панич,— завдяки науці: візьму книжку, та зараз же й засинаю...

— Який ви щасливий! — підвела брови білява і сумним голосом додала: — А я завжди мучуся безсонницею... але в помсту я вас зараз не пущу до вашої солодкої науки. Заходьте. Книжки не дам, а замість цього почастую цяцю-хлопчика котлетками та чаєм із бубликами... згода?

— Навіщо ж мені книжки,— ще більше всміхався він,— як ви самі...

— Така снотворна? — підхопила образливо панянка, спустивши очиці і глибоко присідаючи.— Дякую за комплімента!

— Ні... така цікава,— спалахнув гість,— що книжка...

— Та годі вам торгуватись,— перервала— нарешті цього діалога чорнява,— або входьте, або дайте замкнути двері, а то надокучило чекати: я досить виголодалась.

Орися ні жива ні мертва стояла при цій розмові: хоробрість, що на неї в певну хвилину вона була поклалася, швидко залишила її, руки холоділи, тремтіли, дихання ставало нерівне, в грудях щось стукало. Як пани рушили, вона не могла зсунутись із місця, і тільки недобрий панночин шепіт "двері" заставив її кинутися; але швидкий рух похитнув на лампі скло, і воно впало із жалібним брязкотом. Полум'я захиталося й почало мутно коптити.

— Ай, яка ти...— почала була панянка, але зразу змінила тона,— незграбна... Чого ж ти злякалася, любко? Дурниці! Загаси тільки лампу, щоб не начаділа, й зачини двері. Допіру з села, чистокровна! — звернулася вона вибачливо до гостя.— Не зачеплена ще загубною цивілізацією... Якраз на ваш смак...

— Облиште! — запалив сигару знайомий.— Ніколи не мав таких смаків.

— Еге! — всміхнулася білява.

— А що ж ти — розігріла котлети? — звернулася вона ласкаво до дівчини.— І настановила самовара?

— Ні! — ледве чутно, тремтячим голосом відповіла Орися.

— Як?! — піднесла була голоса білява, але сестра перервала вибух байдужою заявою: — Не хвилюйся, Катре, я все це поладнаю!

— Сірники хоч подай — штовхнула в темряві Катря Орисю.— Та моторніше там!

Лампи було позасвічувано, і панянка сіла на тапчана забавляти свого гостя, сподіваючись, що сестра все приготує в їдальні.

Не дивлячись на всі зусилля здаватися перед гостем лагідною й дотепною, роль її на цей раз не вдавалася: це ще більше дратувало сповнену порядності панянку, і вона з нетерплячкою, що все збільшувалася, чекала заклику до їдальні.

А в чорному передпокою відбувалася тим часом така сцена.

Коли запалила Наталя бензинку і звеліла подати котлети, то Орися кинулася до неї, обняла коліна й почала цілувати її, хлипаючи й тремтячи всім своїм худорлявим тілом.

— Що з тобою, Орисю? — підвела її Наталя.

— Простіть,— хапала та її за руки,— помилуйте й пожалійте!

— Та що ж таке? Заспокойся! Котлет нема? Повечеряла, дівчинко? Не бійся!..

— Не я...— хлипала Орися.

— Кіт поїв? Еге?

— Ні...— уривчасто з конвульсивними зусиллями цідила слово за словом Орися,— мама моя були тут, голодні... мало не падають... Я дала три котлети й булку...

— Матері дала? Ну й добре, так і слід! — заспокоїла її Наталя й погладила по голівці.

Орися стояла, роззявивши рота від нерозуміння і не йняла віри своїм вухам.

— Тільки ось що,— додала, кваплячися, чорнява,— щоб сестра не розгнівалася, то ти зараз же настановляй самовара та й збігай до крамнички по бублики,— подала вона гроші,— а я зварю яєць.

— Наталю! — гукнула білява в напрямі до їдальні.— Чого ж ти пораєшся так довго? Юрко Павлович дуже голодний.

— Зараз! Трошки терпіння...— почувся з їдальні Наталии голос.

— Та я таки захляв... виходили багато...— позіхнув гість у руку.

— Може, вам учену книжку дати швидше? — прижмурила панянка, шуткуючи очиці.

— Ні, тепер зайве...

— Через те, що я тут?

— Та ні ж бо, через те, що котлети...

Яке ж то було здивування й гнів Катрі, коли сестра оповістила, що котлет немає, а вона зварила замість їх яєць.

— Як нема? — схопилася з місця білява.— Це що значить?

— Впустила, розігріваючи, каструльку, та й вже! — пояснила байдуже Наталя.

— Шкода! — зітхнув гість.

— Цього бути не може! — блискала гнівом білява.— Не дивлячись на твою природжену спритність і грацію, це річ неможлива!

Вона вискочила до передпокою.

— Де ж це котлети? — зашипіла вона до Орисі, що дуже розгубилася.

— Не знаю, не брала!.. — бурмотіла вона побілілими губами.

— Ага, ось вони! Так це ти, паскудо, злодійко? — сіпнула вона за рукава дівчинку, що вся тремтіла.

— Не буду! Помилуйте й пожалуйте! — верескливо заголосила Орися, і це голосіння при ніяковому мовчанню донеслося до їдальні.

— Катре! Йди сюди! — підвисила голоса, наливаючи чаю, Наталя.— Це я не перекинула, а з'їла, бо... голодна була.

— Неправда! — різко їй заперечила, входячи до їдальні, Катря, вся розчервонівшися від роздратування.— Не дивлячись на вашу здібність робити всілякі капості, такої б і ви не зробили...

— А от же й зробила! — всміхнулася Наталя.

— Хоч яке хвальне ваше християнське бажання взяти на себе чужу вину,— в'їдливо вимовляла сестричка,— а все ж, по-моєму, неморально потурати дику розбещеність і огидні інстинкти.

— Одначе ви з динамітцем, хоч нехай...— почав був, мигкаючи очима, її молодий філософ.

— Та ні ж бо, я винна...— енергійно перервала їх Наталя,— з'їла, зжерла... Юрко Павлович мені пробачить; я йому завтра зроблю добріші котлети, а зараз він з'їсть пару яєчок.

— Та я можу й яєчка! — погодився він усміхаючись.

Катря хоч і замовкла, але не могла перемогти своє роздратування, воно мигкотіло в її стемнілих очах і блискавкою перебігало по м'язах личка, що гаряче палало.

Не дивлячись на всі зусилля Наталі розсмішити сестру й гостя, обидва вперто мовчали: перша від обурення, що все зростало, а другий — від сну, що налягав на нього. Вечір не клеївся, і білява, нарешті, перша підвелася, поклавшися на головний біль.

V

Коли, випровадивши гостя й погасивши лампи у вітальні та їдальні, Наталя увійшла до панянської хати, то на неї з нестримним натиском враз налетіла сестричка.

— Це з вашого боку огидно виставляти мене перед чужою людиною в неприваблівому вигляді! Я розумію ваші погані наміри!

— Та опам'ятайся ти, покинь свої лайки: чим же я винна?

— А навіщо брехала?

— Та хоч би навіть брехала, так нате, щоб зам'яти вашу порядність, що зійшла з рейків.

— Недотепно й пошло! Ви своїм заступництвом та потураннями оцій паскуді найбільше мене дратуєте: ви мене з матінкою в домовину

хочете загнати... Отаке зухвальство: не дивлячись: на мого наказа, насмілитись ізжерти...

— Та вона не їла!

— Я з тобою й розмовляти не хочу, хамська тіточко! — не стримуючи вже себе й закусивши вудила, лютувала білявка.

Вираз її обличчя становився з кожною хвилиною все неприємнішим: очі світилися холодним, зеленкуватим вогнем, чубок розпатлався й негарно стирчав.

— Та хай тобі всячина! Надокучила! — огризнулася нарешті Наталя й запалила цигарку, важко опустившися на ліжко з журналом в руці.— До неї заходила її мати, от що! — додала вона, простягаючи ноги.

— Як?! — підхопилася, неначе вжалена скорпіоном, білява.— Ось що! Якісь парії заходять ночами, хазяюють тут самовладно... жеруть усе... й тягнуть, звичайно... Атож, тягають!—підкреслила вона на направлений на неї докірливий сестрин погляд.— Напевно, щось та вкрали!

— Ти просто слаба,— показала на голову Наталя й відвернулася до стіни, вирішивши не звертати уваги ні на які сестрині вихватки.

— Це правда, що з ідіотами ошалієш! — не переставала білява.— Гей ти, ідоле! Ступай сюди! — гукнула вона в двері.— Ще нарутишся...[1] сюди, кажу!

Орися несміливо стала в дверях і нервово підняла руки, неначе затуляючись від стусанів, що їй загрожували.

— Підійди, підійди сюди! У! З матінкою порядкувала? — потягла вона за рукава свою жертву.— Оце що? Прибрано? А книжки як лежать? А шпильки на своєму місці? А крісло як стоїть? Рівно? Тварино ти погана!

Бити б тебе... по пиці... тільки рук не хочу паскудити... Жерти з матусею вмієш, а робити, так хай, мовляв, панянка прибирає!

— Не буду! — заливалася слізьми Орися та намагалася вловити панноччину руку, але та відсунула її загрозливим рухом.

— Не буду! А це що? Чого тут в туалетних шухлядах таке безладдя? Надушилася, мабуть, помадилася, пудру брала?..

— Хай мене хрест уб'є! — божилася Орися, лякаючись дедалі все більше.

— Повірю такій поганці! Щоб завтра твого духу не було! — тупнула ногою панночка і хотіла була виштовхати Орисю за двері, та згадала про брошку.

— Стій! Я не бачу брошки! Де вона? Знайшлася?

— Ні! — прошепотіла беззгучно Орися й побіліла вже вся як стіна.

— Ні? Ха-ха-ха! Так нема її? Он як? Ага, це прегарно, чудово! Значить, підчепили з матусею?

— Катре! — з загрозою промовила Наталя й підвелася з ліжка.

Орися перестала плакати, а, широко розплющивши очі, остовпіла. Вона почувала, що неначе хтось ударив її в серце ножем та ще й повернув його в рані... В цьому болючому почуванні обпекла її образа не за себе, а за матір... За віщо її, нещасну? Вона й без того від вітру хиляється, жовта, з запалими щоками...

— Милуйтеся-бо вашою протеже! — злобно язвила, почуваючи тепер за собою силу, білява.— Вкрала брошку та й передала вкрадену річ матері.

— Та що це ти, пошукай!

— Шукала, спробуй вже ти!

Наталя почала пильно скрізь нишпорити, але, поспішаючи, рилася все на тому самому місці.

— Шукай, шукай: вона тут сьогодні лежала... Ти знаєш, що я завжди в цій шухляді кладу золоті речі, що часто в розході,— все стриманішою та стриманішою робилася Катря, накопичуючи всередині запаси злості. — Признавайся! — сіпнула вона раптом дівчину за рукав.— Скільки ти вкрала речей? Скільки передала матері?

Від несподіваного стусана Орися впала навколішки й почала руками бити себе в груди, не можучи вимовити ані слова. На личку в неї застиг вираз болісного страждання.

— Де поділа крадене? Кажи! наступала й тупала ніжками панянка, що так любить естетику,— а то в поліцію відправлю... піймають і твою матір!

— Хай мене хрест уб'є! Нехай я матері своєї не побачу, нехай я без покаянія...— глухо бурмотіла заклинання дівчина, трясучися, як у пропасниці; потім вона раптом скочила, шатнулася до образів, схопила лампадку і рвучко випила з неї оливу,— нехай мене ця олива задавить... — якось неприродно голосно вигукувала вона,— коли я що-небудь або мама...

— Фе! Гидота! — гидливо заверещала Катря і штовхнула Орисю до дверей.— Геть, паскуднице! Щоб була мені брошка — й усе! А то завтра ж протокола!..

Орися захиталася, зробила декілька кроків назад і безсило сіла, майже впала на підлогу поночі у вітальні. Дивно: вона позбулася враз їдкого болю почуттів, потопаючи в якомусь трансі: руки й ноги в неї одубіли, в грудях здавило, в голові зашумів якийсь хаос сполоханих думок, а проміж них катом стояло — "протокола!" З цим словом у неї злився образ закривавленого, напівживого батька.

А тим часом у панянській хаті не спинялася бурхлива сцена.

— Та її нема, й не шукай — вкрадена! — чувся Катрин голос.

— По-перше, я переконана, що не вкрадена, а закинута, а по-друге, — доносився різкий Наталии голос,— я радила б обережнішою бути з такими безпідставними обвинуваченнями: знущатися над беззахисною сиротою, звичайно, легко, але на те, щоб ображати другого, треба мати докази, а інакше — це наклеп, а за наклеп можна й відповідати!

— Прошу, без навчань,— огризнулася та,— в мене крадіжка, то я заявлю поліції, а підозрівати наймичку я можу... хай шукають, складають протокола.

Катря причинила двері, й Орисі вже трудно було почути, про віщо сестри сперечалися; та вона й не цікавилася зовсім цією суперечкою: окремі слова, що долітали до неї, майже не торкалися до її слуху. Одно тільки слово стояло перед нею, що клякло жахом, і це слово було — "протокола". Ні приниження, ні образи за зведений на неї наклеп, ні болю за обвинувачення матері Орися тепер уже не відчувала, а почувала тільки всією істотою, що над нею і над її матір'ю стряслося якесь невідсувне горе у вигляді крадіжки, що за горем стоїть протокол,

а за протоколом — смерть; що від нього, цього протокола, як від чуми, треба тікати. Орисю почало обхоплювати божевілля...

VI

Минула година. Замовкли голоси в панянській, погасло світло, і в усій квартирі зробилося поночі й тихо. А Орися напівлежала на підлозі в тій самій позі, вставившись очима в темряву, і раптом їй здається, ні, не здається, а вона мало не бачить, як уловили її матір і виштовхали з церкви... У матері вирячились очі, вона посиніла, ламає коло грудей своїх кістляві руки, кличе в свідки бога... але її не слухають, а волочать. "Задайте їй протокола!" — чується серед натовпу, що біжить за нею, панянчин голос, і чийсь кулак піднявся й упав на її матір... Нещасна бабуся, підвівши догори руки, захиталася й упала на сніг, а сніг почав густо червоніти й розтавати навкруги... На передсмертний стогін її хтось відповідає реготом: "Коли б не вловили твоєї дочки, то й тебе не займали б, а тепер пропадай! Протокола!" І зривається зворушливий зойк...

Орися схопилася на ноги й почала обмацувати себе, чи не спить вона? Але ні: крізь спущені завіси невиразними формами пробиваються зеленуваті світові плями, щось прискорено стукає. Чи в неї в грудях, чи в їдальні. А лоб, це ж її лоб укритий краплями холодного поту... Раптом перед нею з усім жахом стала дійсність: ніч минає, а вдосвіта її поведуть у поліцію, пошлють по матір, зв'яжуть, і почнеться протокол... коли б над нею тільки, то дурниця — хіба мало вона терпіла? Може, це буде остання мука. Але ж мати хворі, голодні... ні! Треба бігти, не губити ні хвилини, попередити її, врятувати... Кажуть, за мостом десь Лавра... Орися, не розуміючи яскраво, що робить, викралася навшпиньках із вітальні, ввійшла до їдальні і почала помацки, затаївши дихання, проходити поміж розставленими стільцями до передпокою. Кожне скрипіння мостини, кожне шарудіння зачеплених меблів доводили її до тремтіння; нарешті вона обережно відчинила двері до своєї хати, і все ж двері заскрипіли. Орися заклякла й завмерла в чеканні; але скрізь було тихо, тільки в дальній хаті шкреблася й шаруділа полохлива миша...

Орися вийшла до передпокою, причинила двері й з полегшенням зітхнула; тут у хаті було зовсім видко: в незавішене вікно дивився бліднолиций місяць і фарбував усі речі в м'які тона.

"Світ незабаром! Вже бліднішає край неба!" — майнула в неї блискавкою думка.

І Орися, забувши про всяку обережність, не стямивши навіть того, що втікання якраз може навести на неї підозріння, відчинила прожогом вихідні двері й побігла вниз. Утікачка з божевільним виразом очей вискочила надвір, оглянулася й прошмигнула в напівзачинену на ланцюжок хвіртку; побачивши, що на вулиці нікого не було, вона побігла боса по брукові, завернула в уличку, пробігла ще одну вулицю, ще одну вуличку та й сіла в бульварчику на лавці під липою в холодку, щоб перевести дух. Роззявивши широко рота і вдихнувши з напруженням повітря, вона обома руками здавлювала собі груди, боячися, щоб не вискочило серце, що так болісно тріпотіло; вона безглуздо дивилася наперед, неначе той заєць, що присів на часинку під кущем і прислухається до далеких гонів собак. Раптом вона з жахом помітила, що недалечко від неї під тінню другої деревини промайнув огник від цигарки; вона схопилася й остовпіла на мент, роздумуючи, в який бік тікати... Вогник рушив, і з-під дерева вийшов непевної зовнішності панич.

— Захекалася, красуню? Прийди, відпочинь на моїх грудях! — захихикав він хрипким голосом.— Чого витріщилась? Може, потягла що, то поділимось! — доторкнувся він рукою до дівчинки, що мало не стерялася з переляку; але дотик і відчай повернули їй сили, і вона шарпнулася від напасника вихрем вперед.

— Ух його! Держи! Злодій! — почулися вслід за нею вигуки.

Десь відгукнувся свисток. З перекрученими від жаху рисами обличчя летіла без оглядки Орися, перебігаючи безлюдні вулиці, напружуючи всі

сили; їй здавалося, що за нею погоня поспішає, що лунають поза спиною свистки, і вона все бігла та й бігла, не знаючи куди й чого, не помічаючи навіть, що вже спустилася з крутої гори просто до широкої річки... У виски в неї стукало, груди з трудом дихали, в голові мутилася свідомість... але вона все ж таки добігла до складених дров, що широко розкинулися по всій набережній, і припала непритомною грудкою в узькій і темній щілині до землі.

Але ж незабаром прохолода й живлюще й вогке від річки повітря повернули до неї самопочуття, та смертельна втома не давала їй змоги рухнутися з місця; розбиті груди, руки й ноги нили від тупого болю, що розслаблював украй...

Лежить недвижимо Орися і бачить у щілину, як дві постаті бродять із ліхтарем і шукають когось поміж сажнями дров... До її слуха долітає яскраво їхня розмова.

— Кажу тобі, що злодійка сховалася тут: її треба знайти й зв'язати.

— Та де ж її поночі знайдеш? — відповідає другий голос.— Почекаємо до ранку, тоді слободно...

Постаті відійшли, а Орисю знову жах підхоплює на ноги: вона напружує останні зусилля, вилазить із щілини і проходить набережною вперед... Поміж розкинутими вербами тінь її непомітно пливе, а все ж Орися чує за спиною свист... але вона вже не може бігти, здерев'янілі ноги відмовляються служити остаточно... Ось спереду перед нею висить граціозно в повітрі міст... аби добратись тільки... адже ж за мостом Лавра, й мати, й порятунок...

Позбиваними, закривавленими ногами ступає нарешті Орися на цей казковий міст, плентається по мостинах, хитаючись із боку на бік, хапається за залізні поруччя, не помічаючи навіть сторожа, що,

проходячи, гукнув до неї двічі, і майже падає на поміст біля другого бика.

Широка річка темним люстром чорніє в неї під ногами, то там, то тут тремтять у ній рідкі зблідлі зорі; прозорий місяць ледве хилитається в глибині, а далі на схід річка вже яснішає світлою просторою дорогою, з відбитими торочками зелених берегів, з темними плямами заснулих, нерухомих барок, з вітрилом раннього човна, що біліло в імлистій далечині. З-за цієї сизої імли сріблиться вже ясними плямами й біжить перспектива міста, що спить... Ліворуч на темній межі гір вирізаються силуети церков, і хрести їхні починають вже виблискувати золотом....

Велична картина травневого ранку, що допіру прокидався, не відбила ніяких радісних почуваннів у потьмареному погляді Орисі; її знеможене личко заховало тільки сліди жахливої муки... Голівка з розпатланою кіскою тулилася до кам'яного бика. Худорляве тіло щулилося, тремтіло під диханням свіжого вітру. Руки безвільно лежали вздовж витягнутих колін, у думках у неї стояв блідий Петрусь, а в серці щеміла туга чи до чогось незрозуміла жалість...

Раптом кроків за десять од неї за спиною щось засвистіло, а спереду з'явився другий поліцай і скрикнув, розмахуючи руками:

— Держи її, злодюгу, ось вона!..

Орися рвонулася наперед і прожогом, без усяких думок і хвилювань, ринулася з високого мосту в воду. Голова її вдарилася об виступ бика, і розпростерте в повітрі тіло з шумом і плеском зникло в хвилях річки, що розступилася широкими колами...

А радісний день загорався червоними фарбами і ніс байдужому світові нові радості та печалі...

[1] Нарутитися — виспатися.